

ZNACZENIE WYRAZU *FIDES* * U LAKTANCJUSZA

W dotychczasowych pracach nad językiem „Cycerona chrześcijańskiego” nie poświęcono dostatecznej uwagi semantycznym odcieniom *fides*, jednego z kluczowych terminów słownictwa chrześcijańskiego. Ci, którzy zajmowali się językiem Laktancjusza, albo pomijali milczeniem rozwój tego wyrazu, albo ograniczali się do stwierdzenia, iż w niczym nie odbiega on od znaczeń występujących u pisarzy pogańskich¹, albo że Laktancjusz określa nim podstawową cnotę chrześcijan — wiarę². Te wnioski opierają się na bardzo niepełnym wykazie przykładów użycia tego słowa przez Laktancjusza w *Index verborum rerumque grammaticarum* w wiedeńskim wydaniu jego dzieł³. Na 104 miejsca, w których u Laktancjusza występuje *fides*, Brandt cytuje tam zaledwie 24 i wykazuje raczej połączenia słowne tego wyrazu niż jego znaczenia. Również Fraenkel w *Thesaurus Linguae Latinae* pod hasłem *fides* nie cytuje Laktancjusza ani razu, a Blaise w swym *Dictionnaire latin-français des auteurs chrétiens* tylko jeden raz.

Szczegółowsze badania semantyczne tego wyrazu w dziełach Laktancjusza pozwalają wyróżnić następujące jego znaczenia:

I — *Fides* w znaczeniu konkretnym jako coś, czemu można zaufać

A — *Fides* jako rzecz godna zaufania, podstawa, na której opiera się zaufanie.

1. pomoc i opieka bogów: *imploratueros fidem Iovis* (VII 18, 2⁴), cf. *implorabunt auxilium caeleste* (VII 17, 1); *Epit.* 66, 10

---

* *Fides* i pokrewne wyrazy oraz ich równoznaczniki zostały wyróżnione w artykule kursywą.

¹ C. Becker. *Fides*. W: *Reallexikon f. Antike u. Christentum*. Bd. 7. Stuttgart 1969 kol. 832.

² H. Glaesener. *Les changements des significations*. „Musée Belge” R.4:1901 s. 5.

³ *Lactantii opera omnia*. Ed. S. Brandt et G. Laubmann. T. 27. CSEL. Vindobonae 1893 s. 435.

⁴ Cytaty nie zaopatrzone w tytuł pochodzą z *Institutiones*.

2. dotrzymanie słowa: alter pro amico, alter pro *fide* mori voluit (V 17, 22; V 17, 24)
3. przysięga wojskowa: milites non *fide*, sed paucitate diffisi se ipsos dediderunt (*Mort.* 45, 5)
4. świadectwo i powaga (Pisma św.): sicut sacrarum scripturarum *fides* indicat (*Epit.* 44, 1), cf. *Epit.* 65, 8
5. rzetelność przekazu prawdy historycznej
  - a) *fides simplex* — przekaz prawdy historycznej właściwy zwykłym ludziom (*Epit.* 8, 3)
  - b) *fides poetica* — przekaz prawdy historycznej właściwy poetom (*ibid.*)
  - c) *secundum fidem* — zgodnie z prawdą historyczną (*Mort.* 52, 1)
6. dokument potwierdzający autentyczność wydarzeń historycznych: ad historiam veniamus, quae [...] rerum *fide* [...] nititur (*Epit.* 13, 1)
7. faktyczna wartość i sprawdzalność sztuki wróżenia z lotu ptaków: rex, artis eius elevans *fidem*, diceret, ut [...] (II 7, 8)
8. szacunek, zaufanie, dobra sława u ludzi: qui licet sanctis moribus vivant in summa *fide* atque innocentia (V 10, 14)

B — *Fides* jako przymiot ludzi

1. ubóstwiona cnota wierności i rzetelności: senatus instituit: Spem, *Fidem Concordiam* [...] (*Epit.* 16, 1)
2. ogólnie pojęta cnota wierności i rzetelności w spełnianiu wszystkich obowiązków i zobowiązań: *fides magna pars iustitiae* [...] servanda est in omnibus vitae officiis (*Epit.* 61, 1-6; cf. V 8, 8; V 14, 9; VI 4, 7; VI 24, 29; VII 15, 9; VII 27, 11; *Epit.* 55, 1; 68, 5)
3. uczciwość i poszanowanie praw drugiego człowieka jako podstawa więzi społecznej: nulla *fides* [sc. fuit], omnia pro se unoquoque rapięte (I 20, 25)
4. *fides* jako określenie stosunków istniejących między Bogiem Ojcem a Synem Bożym
  - a) jednomyślność i solidarność Ojca i Syna jako jeden z elementów konstytutywnych jedności między tymi Osobami: non potest necessitudo tanta divelli, ut duo esse dicatur, in quibus et substantia, et voluntas, et *fides* una est (*Epit.* 44, 4)
  - b) lojalność i posłuszeństwo Chrystusa wobec Ojca: Christus exhibuit, servavit deo *fidem* (IV 12, 19; IV 14, 18)
5. przyjaźń i lojalność względem współregenta: Maximianus [sc. Diocletiano] *fidem* summa religione praestabat (*Mort.* 18, 13)
6. wierność małżeńska: *fides* [...] teneatur in matrimonio (*Epit.* 61, 6; cf. III 21, 5; 21, 8; IV 3, 22; VI 23, 23 (bis), 23, 29; *Epit.* 61, 10; *Mort.* 38, 3)

7. wierność kochanka: Mater [sc. dea] adulescentem [...] quia *fidem* non praestiterat, ademtis genitalibus, effeminavit (*Epit.* 8, 6)
8. wierność — męstwo i poświęcenie żołnierza (V 19, 25)
9. wierność stoickiego mędrca przyjętym zasadom, konsekwencja moralna nawet za cenę życia: tanti esse cruciari et emori, ne *fidem* prodat, ne ab officio discedat (V 13, 15)
10. wierność religijnym przekonaniom, osobiste przekonania religijne wystawione na próbę: *fides* [...] maxime a nobis, qui *fidei* nomen gerimus, conservanda est, praecipue in religione, quia deus prior est et potior quam homo (*Epit.* 61, 1)
  - a) jako wyraz posłuszeństwa wobec Boga: ille [sc. deus] *fidem* poscit (V 19, 32)
  - b) jako synonim religii chrześcijańskiej, konspiracyjna jej nazwa: a quo [sc. sacramento] si quis non defecerit, nec *fidem* suam devotionemque prodiderit, hic beatus (*Opif.* 19, 9)
  - c) jako wierność chrześcijanina — żołnierza wobec Boga — imperatora: dei cultus, quoniam militiae coelestis est, devotionem maximam *fidemque* desiderat (V 19, 26; cf. V 22, 17)
  - d) jako wyznanie wiary przed sądem: qui autem magni aestimaverint *fidem*, cultoresque se dei non abnegaverint, in eos [...] (V 9, 12)
  - e) jako zdecydowana postawa chrześcijan wobec przeciwnych wierze nakazów władz pogańskich: nefanda iussione contempta, omnes apparatus ac terriculas tyrannicae potestatis *fide* stabili et robore animi profligasti (*Mort.* 16, 7-8)
  - f) odmowa złożenia ofiar bogom jako jedynie mądra postawa życiowa — sapientia: qui nec tormenta, nec mortem pro cultu et honore veri dei recusaverint, vitam perpetuam consecuturos. Haec est *fides* summa, haec sapientia vera [...] (*Epit.* 52, 10; cf. *Epit.* 52, 8; 49, 5; V 19, 6)
  - g) jako sposób zasłużenia się wobec Boga: quomodo laudem mereatur devota deo suo *fides*, nisi esset aliquis, qui a deo vellet avertere (V 7, 6; cf. *Epit.* 49, 5; 52, 10; 68, 5; *Mort.* 1, 1)
  - h) jako cierpliwość i niezachwiana stałość w czasie tortur, a równocześnie jako środek obrony i propagandy własnej religii: recta ratio est, ut religionem patientia, vel morte defendas, in qua *fides* conservata, et ipsi deo grata est, et religioni addit auctoritatem (V 19, 24; cf. V 19, 22; V 22, 19; III 27, 12)
  - i) jako swego rodzaju walka o wolność sumienia i wyznawania własnej religii: coacti deum relinquere ac *fidem* prodere, mortem suscipere malimus libertatemque defendamus adversus inpotentium [...] violentiam (VI 17, 25; cf. V 13, 17)

j) jako łaska: nec ipsam patientiam sine deo cruciatus tantos posse superare [...] et semper multo firmior est *fides*, quam reponit poenitentia (V 13, 7); cf. *Epit.* 66, 3 — deus sit ante oculos, sit in corde, cuius interno *auxilio* dolorem viscerum [...] superemus

C — *Fides* jako przymiot rzeczy: autorytet, wiarygodność

1. Pisma św.: apud sapientes [...] scriptura sancta *fide* caret quod prophetae communi ac simplici sermone [...] locuti sunt (V 1, 15)
2. nauki Chrystusa, Pitagorasa: qui praecipunt, nec faciunt, abest ab iis *fides* (IV 23, 8; cf. IV 23, 2; *Epit.* 31, 9; 45, 2)

II — *Fides* jako wiara

A — Wiara w znaczeniu niechrześcijańskim

1. zaufanie
  - a) do urzędników: censitoribus *fides* [non] habebatur (*Mort.* 23, 6)
  - b) do chwalców bogów: quibus igitur credemus, si *fidem* laudantibus deos non habemus? (I 9, 9)
  - c) do prawdomówności boga na podstawie jego autorytetu; ut cum nec decebat aliter, ut, cum deus ad homines loqueretur, argumentis assereret suas voces, tanquam *fides* ei non haberetur (III 1, 11)
2. wiara w prawdziwe bóstwo i moc boską posągów: *fidem* commodent simulacris divinitatis ac numinis (II 16, 10)
3. przekonanie, skłonność do złego: maiorque hominibus ad malum *fides* fuit (IV 1, 5)
4. uznanie za prawdziwe pewnych założeń filozoficznych: cum autem primis habuerint *fidem*, qualia sunt ea, quae secuntur non circumspiciunt (III 24, 3)

B — Wiara w sensie chrześcijańskim

1. wiara pojęta subiektywnie jako przekonanie religijne
  - a) uznanie i przyjęcie moralności chrześcijańskiej z pobudek pozaracjonalnych: qui amore potentiae inflammati [...] ne si solem quidem ipsum in manibus gestemus; *fidem* commodabunt ei doctrinae, quae illos iubet [...] humiles vivere (VII 1, 15)
  - b) wiara w Boga jako akt intelektu na podstawie przytoczonych argumentów: nos enim docemus probamus ostendimus [...] inutilis est enim deo qui devotione ac *fide* caret (V 19, 13)
  - c) przyjęcie i uznanie bóstwa Chrystusa bez dowodów (takiej wiary chrześcijanie nie żądają): nemo asservationi nostrae *fidem* commodet, nisi ostendero, prophetas ante multam temporum seriem praedicasse (IV 10, 3)

- d) wiara w bóstwo Chrystusa na podstawie spełnienia się proroctw Starego Testamentu i na podstawie dokonanych przez Niego cudów: [Christus] prophetarum testimonio *fidem* divinitatis accepit (V 3, 21; cf. V 3, 15; IV 13, 15 i 26)
- e) wiara w Boską moc Chrystusa nad szatanem i częściowa partycypacja w niej chrześcijan dzięki silnej wierze: [daemones] exercent sevitiā [...] ut aut eorum [sc. fidelium] *fidem* minuant per dolorem, aut auferant omnino de terra (V 21, 6; cf. *Epit.* 46, 6)
- f) głęboka i bezinteresowna wiara w naukę Kościoła jako przeciwstawienie słabej wierze heretyków: fuerunt quidam nostrorum minus stabilita *fide*, [...] sed ii, quorum *fides* fuit lubrica, cum deum nosse se et colere simularent, augendis opibus et honori studentes [...] (IV 30, 4 i 5)
- g) głębokie przekonanie o prawdziwości własnej religii jako motyw uprawiania pracy apologetycznej autora, duch apostołowski apologety: cuius [sc. veritatis] asserendae atque illustrandae causam mihi et scientia et *fides* et ipse dominus noster imposuit (VI 1, 1)
- h) wiara jako czynnik oczyszczający z grzechu: uno virtutis ac *fidei* lavacro universa vitia depellere (V 19, 34)
2. wiara chrześcijańska jako coś obiektywnego
- a) wiara jako spełnienie się obietnic St. Testamentu — religia chrześcijańska: domus quam aedificavit [sc. Salomon] non est *fidem* consecuta sicut ecclesia (IV 13, 26)
- b) wiara pojęta jako ideologia jednocząca pewną grupę ludzi w społeczność wiernych — Kościół: *fidei*, cuius nomen induerat [...] proditor factus est (V 2, 15); qui *fidei* nomen gerimus (*Epit.* 61, 1; cf. IV 13, 26; VII 26, 9)
- c) nauka głoszona przez Apostołów: qui [sc. apostoli] pro *fide* morte subierint (V 3, 3)
- d) nauka oparta na Piśmie św.: [Ciprianus] iis solis contentus esset, quibus *fides* constat (V 4, 7)
- e) ortodoksyjna nauka o Chrystusie, należyte pojmowanie dogmatu chrystologicznego: aut non accipiunt eum [sc. Christum], aut aliter accipiunt, quam *fides* poscit (*Ira* 2, 6; cf. IV, 30, 11)
- f) prawdziwa nauka chrześcijan i dogłębne jej zrozumienie: ille (atakujący chrześcijan filozof) abfuit a *fide* et veritate (V 2, 16)
- g) tajemnicza nauka chrześcijan: nullus nos terror inflectat, quominus traditam nobis *fidem* custodiamus (*Epit.* 61, 3).

W związku z semantyczną analizą wyrazu *fides* w spuściźnie literackiej Laktancjusza nasuwają się następujące wnioski:

1. W porównaniu z piśmiennictwem św. Hilarego z Poitiers i św. Cypriana Laktancjusz używa tego słowa bardzo oszczędnie. Podczas gdy u św. Cypriana *fides* występuje 383 razy, u św. Hilarego 1 467, to u Laktancjusza zaledwie 104 razy⁵. Laktancjusz poza tym posługuje się tym słowem bardzo nierównomiernie. W *De officio Dei* i *De ira Dei* użył go tylko po razie, w pierwszej i drugiej księdze *Institutiones* po 2 razy, w trzeciej i siódmej po 5 razy, w czwartej 16, w piątej 30, w szóstej 8, w *Epitome* 21 i w *De mortibus* 9 razy. Ta szczupłość i nierównomierność egzemplifikacji jest wynikiem założeń metodycznych apologety. Laktancjusz świadomie odcina się od terminologii chrześcijańskiej ze względu na czytelników pogańskich, dla których była ona niezrozumiała (cf. VI 26), lecz taka postawa wynika też z założeń doktrynalnych pisarza: religia jest dla niego *sapientia*, *religio sapiens vel religiosa sapientia* (*Epit.* 41; IV 3). Apologeta, chcąc dostosować się do gustu pogańskich czytelników, świadomie racjonalizuje i dlatego tam, gdzie spodziewalibyśmy się słów: *credere*, *fides*, *fideles*, spotykamy: *sapientia*, *doctrina*, *scientia*, *disciplina*, a nawet *philosophia* ewentualnie *scire*, *intelligere*, *sapientes* czy odnośnie do pogan *stultitia*, *ignorantia* lub *sapientia falsa*. Tu również trzeba dodać, że tylko raz użył wyrazu *fiducia* na określenie wiary chrześcijańskiej, i to w pierwszej księdze *Institutiones* (I 17, 4). Może była to propozycja nowego terminu na określenie wiary chrześcijańskiej, bo Thll s. v. *fiducia* (t. VI, 1) nie podaje, by słowo to miało znaczenie chrześcijańskiej wiary.

2. Najliczniej reprezentowana jest *fides* jako przymiot ludzi: w 58 wypadkach. Potwierdza to jeszcze raz etyczny charakter dzieł Laktancjusza, który wzorem Cyserona i Seneki nie przywiązuje większej wagi do dociekań metafizycznych, a całą uwagę koncentruje na etyce. Taka postawa jest nie tylko konsekwencją wierności rzymskim wzorom apologety. Wynika ona też z faktu, że etyka była głównym argumentem przemawiającym za prawdziwością religii chrześcijańskiej (cf. IV 3, 2). Zresztą Laktancjusz określa bardzo często samą religię chrześcijańską jako *iustitia*.

Niewątpliwie sam termin zaczerpnął apologeta z filozoficznych dzieł Cyserona i Seneki. Wystarczy porównać I 23 z *De officiis* Cyserona, gdzie *fides* jest *fundamentum iustitiae*, i *Epit.* 61, 1, gdzie *fides* jest *magna pars iustitiae*, aby wykryć niewątpliwe podobieństwa. Również jak u Cyserona wzorem wierności są Mucjusz i Regulus, obaj pitagorejscy przyjaciele. Ale wszystko to stanowi dla Laktancjusza tylko punkt wyjścia

⁵ Zawdzięczam te wiadomości pracy magisterskiej s. J. Kalinowskiej pt. *Znaczenie wyrazów fides i fidelis u św. Cypriana* (maszynopis — KUL) i uprzejmości ks. A. Gołdy, który śledzi znaczenie tych wyrazów u św. Hilarego z Poitiers.

ukazania nowej treści tego pojęcia. Stoicy i Epikur twierdzą, że *beatus est sapiens in tormentis*. Laktancjusz uzupełnia, że wtedy, gdy cierpi pro *fide*, pro *iustitia*, pro Deo (III 27, 12). Widzimy tu, jak stopniowo apologeta zacieśnia pojęcie wierności. Najpierw stoi ono w kontekście *iustitia*, a czytelnik już nieraz miał okazję dowiedzieć się, że jest to synonim religii chrześcijańskiej — *pia et religiosa cultura Dei unici* (V 7). Ale *iustitia* jest jeszcze zbyt ogólnym pojęciem i zbyt kojarzy się z *iustitia* Cyncerona, dlatego precyzuje ją bliżej: pro Deo — jakby wyjaśniając: to znaczy za Boga. A zatem *fides* — *constantia* stoicka uzyskała tu nowy aspekt i zabarwienie religijne. Można dodać, że Laktancjusz nigdzie nie używa *fidelitas* jako synonimu *fides* — wierność.

3 Zaledwie raz, i to przytaczając cudze słowa, posłużył się Laktancjusz *fides* w znaczeniu tutela deorum (VII 18, 2). W partii analogicznej *Epitome* zastępuje ją przez *auxilium*. Być może apologeta nie chciał budzić niewłaściwych skojarzeń tego słowa z religią pogańską albo po prostu, co jest bardziej prawdopodobne, takie znaczenie *fides* było już niezrozumiałe⁶.

4. Stosunkowo ubogo jest reprezentowana i w związku z tym mało zróżnicowana *fides* jako wiara chrześcijańska (27 na 104). Niewątpliwie jest to również konsekwencją wyżej wspomnianych założeń dydaktycznych i doktrynalnych apologety. To chrześcijańskie zabarwienie *fides* Laktancjusz adoptuje z Biblii (IV 13, 23). Pojawia się ono po raz pierwszy w księdze zatytułowanej *De vera sapientia et religione*, w cytacie z 2 Sm 7, 4. 5. 12-14. 16, zaczerpniętym z *Testimonia* św. Cypriana.

5. Bardzo ciekawa jest funkcja, jaką powierzył Laktancjusz *fides* w precyzowaniu przedstawionej przez siebie doktryny. *Fides* w znaczeniu wierności małżeńskiej wykorzystuje apologeta, aby wyjaśnić nie-naturalność kultu pogańskiego (IV 3, 23). Jak kobieta, która ma kilku mężczyzn, nie może być nazwana inaczej niż prostytutką, ponieważ brak jej m. in. wierności, tzn. nie ogranicza swej sympatii i współżycia do jednego mężczyzny, tak i kult pogański jest czymś wbrew naturze, bo brak mu podobnej *fides*. W konsekwencji *fides* staje się synonimem wyłączności i jedności kultu chrześcijańskiego. Stosunek człowieka do Boga, jak słusznie podkreśla A. Włosek⁷, jest centralnym punktem zainteresowań Laktancjusza. Apologeta określa go również terminem *fides*. Istnieją dwa sposoby postępowania: droga cnoty i droga występku. Na czele wszystkich cnót stoi *iustitia*, poznanie i ukochanie prawdziwego Boga,

⁶ Już dla Liwiusza to znaczenie *fides* było nieco obce (zob.: E. Fraenkel. *Zur Geschichte des Wortes fides*. „Rhein. Museum” R.71:1916 s. 198).

⁷ A. Włosek. *Die Gottespredication pater et dominus*. W: *Laktanz und die philosophische Gnosis*. Heidelberg 1960 s. 244.

a także miłość drugiego człowieka. Cnotę tę ludzie poznali tylko i wyłącznie dzięki nauce Chrystusa. Jest to, jak zauważa Moreau⁸, ulubiony przez Laktancjusza termin na określenie religii chrześcijańskiej.

Choć *iustitia* zawiera w sobie wszystkie cnoty, to jednak *pietas* i *aequitas* są związane z nią nierozdzielnie. Natomiast *fides*, *temperantia* itp. są właściwe również poganom, którzy mogą je posiadać z przyrodzenia (*natura*) albo dzięki wychowaniu (*institutis parentum* — V 14, 9).

Mimo to *fides* odgrywa wielką rolę w moralności chrześcijańskiej (*fides magna iustitiae pars* — *Epit.* 61, 1), bo określa nasz stosunek do Boga. Wzorem jej dla nas jest sam Chrystus. W czasach prześladowań należy ją pojmować jako wierność chrześcijanina — żołnierza względem Boga — imperatora. W czasie pokoju będzie ona wiernością chrześcijanina — domownika względem Boga — *pater familias*. Bóg nie żąda krwi zwierząt, ale właśnie wierności (VI 24, 29). Zasługująca jest zarówno *fides* poświęcona krwią, jak i ta polegająca na spełnianiu wszystkich swoich powinności życiowych, a zwłaszcza czystości małżeńskiej, i na wykonywaniu dobrych uczynków (*Epit.* 61, 1-10).

Z kolei *fides* staje się synonimem nowej, chrześcijańskiej moralności małżeńskiej. *Fides* to nie tylko wierność żony. Jest ona obowiązkiem obojga małżonków i nie ogranicza się tylko do czynów. Obowiązuje również w myślach i uczuciach (*Epit.* 61, 8).

Ukazując stosunek człowieka do Boga *fides* w konsekwencji zawiera wyjaśnienie trudnego problemu zła na świecie. Po prostu Bóg nie chce dać człowiekowi nagrody za darmo. Musi wypróbować *fides* człowieka w utarczkach z szatanem (V 19, 25) i złośliwością pogan (V 9, 7), aby potem w niebie ozdobić ich *corona fidei* (*Epit.* 68, 5), *corona pro fidei meritis* (*Mort.* 1, 1), *corona victrici* (*Mort.* 16, 11) itp.

Oprócz tego *fides* staje się synonimem wiary, akceptacji z pobudek racjonalnych i emocjonalnych nauki i moralności chrześcijańskiej. Wiara ta do tego stopnia angażuje człowieka, że nie tylko gotów jest oddać za nią życie, że każe mu apostołować (cf. VI 1, 1), ale również oczyszczając z grzechu (cf. V 19, 34) daje mu uczestnictwo w mocy Chrystusa nad szatanem (cf. V 21, 6). W przeciwieństwie do wiary heretyków jest to akt zupełnie szczery i bezinteresowny (cf. IV 30, 4 i 5).

Wreszcie *fides* — tajemnicza nauka chrześcijan, głoszona przez Apostołów i oparta na Piśmie św., jest nie tylko ortodoksyjną nauką Kościoła o Chrystusie, ale również ideologią jednoczącą wyznawców w społeczność wiernych — Kościół, którym są nie ściany budynku, ale zjednoczeni wiarą i miłością chrześcijanie (cf. IV 13, 26). Od niej wyznawcy biorą swą nazwę *fideles* (cf. V 2, 15; VII 26, 9; *Epit.* 61, 1).

⁸ J. Moreau. *De la mort des persécuteurs*. Sources Chrétiennes 39. Paris 1954 s. 148.

Fides jako nauka Kościoła, a równocześnie spełnienie się obietnic Starego Testamentu (cf. IV 13, 26) wyraża ciągłość Objawienia Bożego.

Laktancjusz zarezerwował dla *fides* również znacznie ważniejszą funkcję. Staje się ona wykładnikiem stosunku Syna do Ojca, a także jednym z elementów konstytutywnych jedności między tymi dwiema osobami Boskimi. Syn jest nie tylko uległy woli Ojca, ale przede wszystkim lojalny wobec Niego. Nie wykorzystał powierzonej sobie misji dla zdobycia dla siebie czci Boskiej (*exhibuit Deo fidem* — IV 14, 18). Zresztą ani Żydzi, ani poganie nie mogą sobie pochlebiać, że znają i czczą Boga, jeśli nie znają Chrystusa, podobnie jak nikt nie uczy Chrystusa, nie czcąc równocześnie Boga. Między nimi jest una *fides* — jednomyślność i solidarność, której przejawem jest wzajemna miłość i lojalność Osób Boskich (*Epit.* 44, 4). W tym ostatnim wypadku ideał stoickiej sympatii, jednomyślności i wierności między przyjaciółmi zyskał nie tylko nowe znaczenie, ale i nową wartość.

6. Zdaniem K. Mohrman⁹ gra słów była ulubioną formą artystycznego wyrazu u Ojców Kościoła. Również i u Laktancjusza *fides* występuje jako paronomazja w zwrocie *non fide diffisi* (*Mort.* 45, 5) i często jako ambiguum, np.:

Epit. 61, 1: *Fides magna pars iustitiae* [=virtus]; *ibid.*: *qui fidei nomen gerimus* [=ideologia], cf. IV 13, 26 — *qui credunt in eum* [sc. Deum] *ac vocantur fideles*; *ibid.* 61, 3: [...] *traditam nobis fidem custodiamus* [=tajemna nauka chrześcijan].

Poza tym ta dwuznaczność występuje niekiedy tam, i to chyba bez woli autora, gdzie pod słowem *fides* można się domyślać zarówno znaczenia wiary, jak i wierności. Na przykład w wyrażeniu *oddać życie pro fide* czy *fidem magni aestimare* chrześcijanin odczyta *fides* wiarę, podczas gdy dla poganina pozostanie ona stoicką *constantia* — *dictorum conventorumque constantia et veritas* (Cic. *De off.* I 23) — ale w relacji do religii, do Boga.

Wychodząc z założenia, że Laktancjusz świadomie unika terminologii chrześcijańskiej właśnie ze względu na swych pogańskich czytelników, w takich wypadkach należałoby przyjąć raczej to drugie znaczenie. Laktancjusz zresztą sam określa taką postawę jako *fides in religione* (*Epit.* 61, 1) w odróżnieniu od *fides in omnibus vitae officiis* (*ibid.*), traktując ją jako *virtus*. Ponieważ tak pojęta wierność suponuje wiarę, zatem *fides* u Laktancjusza najczęściej stanowi po prostu kontaminację tych dwu

⁹ *Word-play in the letters of S. Cyprian*. W: *Études sur le latin des chrétiens*. T. 1. Roma 1961 s. 290.

pojęć. Kończąc możemy stwierdzić, że Laktancjusz to nie stoik — jak chce T. Zieliński¹⁰ i inni, a raczej chrześcijanin, któremu Ciceró użyczył szaty słownej.

THE MEANING OF THE TERM *FIDES* IN LACTANTIUS

Summary

This article presents the results of a semantic analysis of the noun *fides* to which Lactantius recurs one hundred and four times. Following a semantic presentation of the various meanings of this word, based on Fraenki's article in his *Thesaurus linguae latinae*, the author draws conclusions as to a more general use of the mentioned term with "christian Cicero" qualities. Lactantius employs the word *fides* very economically and unsymmetrically. This is a manifestation of a tendency to avoid christian terminology as well as to treat the christian religion as a *sapientia* and *iustitia*. The content and scope of *fides* in Lactantius' works proves him to be not a Stoic, but a Christian, upon whom Cicero bestowed the cloak of verbal eminence.

---

¹⁰ *Cicero im Wandel der Jahrhunderte*. Leipzig 1929 s. 100.